

SMÄRRE BIDRAG

Pontus Wikner och Jesaja 1:31

Lechard Johannesson, Stockholm

Att gammaltestamentliga studier inte nödvändigtvis förutsätter ett humorfritt och torrt temperament framgår med all önskvärd tydlighet av den nedan avtryckta, aldrig tidigare publicerade dikten av Pontus Wikner, i vilken den sedermera så berömda Uppsalafilosofen i fjärde strofen med magistral skärpa erinrar sin studiekamrat Gustav Immanuel Bellander om vissa baskunskaper i bibelhebreiskans uttal och prosodi. Det Wiknerska poemet bär titeln "Vid Ernst Björcks fest, Danielsdagen, den 11 Dec. 1860" och lyder såsom följer:

Vi jublar skaran så av sälla bröder,
Som slutas samman i förtroligt glam?
Vad vållar druvan, att dess hjärta blöder,
Att hennes tårar strömma ymnigt fram?
Vem lade jublets ton på varje tunga
Och bjöd den *stumme*¹ sångaren att sjunga?

Ja, han var stum — det undrar ingen över —
Han fick ej sångens gåva på sin lott;
Och i den dvala, som hans ande söver,
Är det ju gott, om han kan tala blott:
Men nu, i diktens rena, friska eter
Han spänner djärvt sitt vingpar — rim och meter!

Och Ludvig se'n, den flitige studenten,
Som ständigt över sina böcker låg.
Perturbationes animi sunt vitia,
Dock blev han rov för — nimia laetitia!

Bellander läste nyss så snällt Esaias
Och skiljde noga mellan He och Chet.
Ej kunde han med något fel bekajas —
Nióreth lästes aldrig Nioréth.²

Pontus Wikner — f 1837, d 1888 i Kristiania (Oslo) där han verkade som professor i filosofi — hade på hösten 1860 återkommit till Uppsala efter att under ett par år ha varit informator på en herrgård i Harbo, norr om Uppsala. Hans mycket gode vän Ernst Daniel Björck, son till biskopen i Göteborg G D Björck, hade i dagarna erhållit Svenska Akademiens andra pris som erkänsla för sina dikter.³ Ernst var ett år yngre än Pontus och kom till Uppsala 1858. De båda ynglingarna läste på den s k graden, vari ingick omfattande kurser bl a i latin, grekiska och hebreiska.⁴

Om den ovanstående diktens bakgrund antecknar Wikner: "Ernst hade en festlig tillställning med anledning av sin triumf i Svenska Akademien samt till firande av Danielsdagen. Jag uppträdde med en sång till hans ära. Vi voro där till kl 4 på morgonen".

Den i strof 3 omtalade "studenten Ludvig" var Ernsts yngre bror, f 1841 och d som kyrkoherde och prost i Vinberg 1911.

Den fjärde strofens Bellander slutligen, som "läste nyss så snällt Esaias", är studenten av Västmanland-Dala Nation Gustav Immanuel, som kom till Uppsala 1857. Han blev fil kand 1863, fil dr 1869 och avled som kyrkoherde och kontraktsprost i Söderbärke 1900. Till sammans med Wikner reputerade han Jesaja den 3 december 1860. Den lilla giftigheten om betoningen av *nioreth*⁵ har tydligen sitt upphov i detta.

Bellanders intresse för den gammaltestamentlige profeten resulterade med tiden i hans

gradualavhandling, som bär titeln *Undersökning om tiden för författandet af Jesajas första kapitel*.⁶

Noter

1 Ordet är understruket i originalet. Att författaren betecknar sig som "stum" är ett uttryck för hans starkt självvirkoniska läggning. Pontus Wikner var visserligen musikintresserad — därom vittnar inte minst talrika anteckningar i dagböckerna om konsertbesök — men kunde tydligen inte själv sjunga, därav epitetet.

Men understryckningen av stum — "den *stumme* sångaren" — gav säkerligen de grekstudierande studenterna också en annan allusion. Man läste Homeri Iliad. Homeros betecknas ju ofta som den *blinde* sångaren och i Odysseens 8. sång uppträder den gudagivne *blinde* sångaren Demodokos på fajakernas ö. Det ger en komisk effekt — säkerligen avsedd, Wikner var en mästare i detta — att alludera från den högstämda *blinda* gudsinspirationen till den *stumme* sångaren som skriver

denna enkla hyllningsvisa.

- 2 Handskriften i Uppsala Universitets bibliotek P 93 p 2.
- 3 Wikner antecknar: "ungefär lika med det *Stora Priset*".
- 4 Det kan fö ha sitt intresse att följa Wikners studier i GT:s språk under 1860, när han satt isolerad ute på landsbygden. I sin dagbok antecknar han: "7 mars läst ur Genesis på hebreiska; 27 juni läste 7 hela blad i min hebr. codex; läste ut hela Psaltaren på hebreiska; 4 aug. läst ut Esaias och den 3 dec. repeterade Esaias, allt på hebreiska." — Men vid sidan av detta läste han omfattande kurser i latin och grekiska. Bl a "de 12 första böckerna av Homeri Iliad" och 20 juli "läst ut hela Corn. Nepos för andra gången utan till". Första gången var 9 dec 59. Då också: "borde inhämtat mer av Ciceros Tusculanum, vilkas 3:ne första böcker jag också gnott igenom utan till".
- 5 "blår" i Gustaf den V:s bibelöversättning.
- 6 Uppsala 1869. Se närmare *Vestmanlandssläkten Bellander*, Söderhamn 1911, s 6.

Religion och politik

Boris Beltzikoff, Saltsjö-Boo

Våren 1979 besökte påven Latinamerika för att leda det första biskopsmötet där på tio år. Om det förra mötet har han sagt, att dess beslut stundom tolkats på ett sätt som inte varit till gagn för kyrkan. Den här gången förvarnade han biskoparna och bad dem ta avstånd från den sk "befrielse teologin", den som vill se den katolska kyrkan engagera sig för de fattiga i en reformrörelse med klara politiska inslag. I stället för att verka på det politiska planet borde Latinamerikas präster arbeta för enhet och broderskap *inom kyrkan*. "Världsligt arbete", förklarade han, "kan lätt bli en källa till splittring" — och det viktigaste av allt var, menade han, att just undvika splittring inom de kyrkliga leden.

Denna inställning är ingalunda endast förbehållen den katolska kyrkan. Den framstående reformerte teologen Karl Barth varnade på liknande sätt sina kolleger under Hitlertiden för att offentligt ta ställning för eller emot nazismen. Teologen, sade Barth, har en särskild uppgift, som är skild från politikernas. Om dessa uppgifter sammanblandas, så att teologen blir uppolytiker, "hotas den teologiska existensen".¹

Man tycker, att det borde ha varit helt

omöjligt för den tidens kyrkliga dignitärer likaväl som det bör vara för dagens att kunna avhålla sig från att kommentera det politiska tillståndet och ge råd om hur de troende skall förhålla sig till de världsliga makthavarna. Men man är på det hållet fenomenalt skicklig i att hålla i sär uppgifterna. Är man inte uppmärksam på det kan man lätt råka missförstå teologerna i grunden. Så var tex fallet med kardinal Faulhaber, vars berömda "adventspredikningar" gett honom rykte för att ha varit "en skarp kritiker av nazismen, särskilt dess rasteorier" — som det står i Bonniers Lexikon. Intet kunde ha varit honom mer främmande än att vilja anklaga Hitler för hans *raspolitik*. Den lade han sig inte i, förklarade han 1934. Han hade i sina predikningar endast försvarat Israels gammalbibliska *skrifter* och alls ej tagit ställning till dagens judefråga...²

Även kristna lekmän kunde ge uttryck åt samma rädsla för att störa "den teologiska existensen" genom att splittra kyrkan på grund av olika meningar om det världsliga regementet. Vår egen Erik Hj Linder kunde tex i början av 40-talet varna sina medkristna för att "stereotyp och sterilt" kritisera ner "den

framstormande läran". Det kunde *försvaga de kristnas position* (kurs här), och den måste under alla förhållanden hållas vid makt.³ Något av samma anda låg säkerligen också bakom ärkebiskop Eidems vägran att sätta sitt namn på en lista till förmån för några judar som man försökte rädda över till Sverige på 30-talet. Han hänvisade till stämningen bland "de breda lagren av prästerskapet", som ansåg att judarna borde finna sig i den ställning man tilldelat dem. Det tyska folket hade såsom folk haft att lida mycket under judiskt inflytande, varför staten hade all rätt i världen att skydda folkgemenskapen mot dem. Att judarna inte ville finna sig i Nürnberglagarnas bestämmelser uppfattade många inom den svenska kyrkan som att de "satt sig upp mot sitt lands lagliga regering". Sådana individer var inte välkomna hit, och ärkebiskopen var inte beredd, sade han till den som presenterade listan, "att skapa missämja eller splittning i leden för deras skull."⁴

Detta var ju ett *politiskt* ställningstagande så gott som något. Men så såg inte Eidem på saken. I tider då kyrkan kämpade om sin existens såsom fri evangelisk kyrka gällde det att värna om de *väsentliga* värdena och se till att hålla samman. Och till de väsentliga frågorna hörde icke — för en kyrkans man — att söka rädda en eller annan jude, som ansåg sig förföljd. I Nils Karlströms bok *Kyrkan och nazismen* från 1976 berättas om kyrkopresidenten Veit, som i april 1933 vitsordade, hur de nödlidande och betryckta av den nya staten anbefalldes i hela folkets omsorg. Men, säger Karlström "varken han eller 'Das evangelische Deutschland' hade något att säga om judebojkotten och dess offer, som dock i högsta grad hörde til 'die Notleidenden und Bedrückten'."⁵

Många gånger befann sig naturligtvis kyrkledarna i ett svårt dilemma och visste inte riktigt, hur de skulle klara av balansgången mellan andligt och världsligt. Men vanligen lyckades de på ett mirakulöst skickligt sätt freda sina samveten. Betecknande var diskussionerna i samband med Österrikes "återvändande" till Riket. Skulle biskoparna beordra eller förbjuda klockringning med anledning av den lyckliga tilldragelsen? Det berodde helt och hållet på — kom man fram till — om händelsen var att definiera som "patriotisk" eller "politisk". I det senare fallet kunde kyrkan varken demonstrera glädje eller sorg. Var det däremot

fråga om en patriotisk händelse kunde inget hindra den från att ge sin mening tillkänna. Naturligtvis kom biskoparna fram till att det här *var* fråga om en patriotisk händelse och snart hördes klockors klang ut över hela det stortyska riket.⁶

Men det skulle komma tider, då det blev betydligt svårare för kyrkans representanter att avgöra sig för eller emot Führerns planer. De innefattade ju inte enbart en allt större vidgning av det tyska livsrummet utan också olika sätt att garantera kvalitén på Rikets invånare. Redan samma år han kom till makten hade Hitler utfärdat en lag "zur Verhütung erbkranken Nachwuchses". Denna lag skulle börja tillämpas från och med nyåret 1934, och ingen vare sig världslig eller andlig makt kunde förhindra, att mellan åren 1934 och 1936 cirka 170.000 av ärftliga sjukdomar lidande medborgare blev tvångsteriliserade.

På hösten 1939 kände sig Hitler stark nog att våga ta nästa steg. Han var inte riktigt nöjd med effekterna av steriliseringen och hade en tid umgåtts med tanken att man borde låta döda alla obotligt sjuka. Vid krigsutbrottet ansåg han omständigheterna gynnsamma att förverkliga det sk eutanasiprogrammet. Allt skulle naturligtvis ske i allra största hemlighet för att känsliga sinnen i in- och utland skulle slippa befatta sina samveten med dessa tyvärr olustiga likvideringar. I början sköt man ihjäl offren men övergick snart till att använda gas, i lokaler som var camouflerade som duschrum. Man har beräknat offrens antal till omkring 70.000, och siffran skulle ha stigit ännu mycket högre, om den kusliga hanteringen hade fått fortgå ostört, liksom allt annat i Tredje Riket. Det fick den alltså inte, och orsakerna var flera. Dels gick det inte att hålla saken hemlig. Dödsattesterna väckte ofta misstänksamhet hos de avlidnas släktingar, och röken från krematorierna var besvärande. Det sägs, att varje barn som bodde i närheten av dödsfabrikerna snart visste vad det var fråga om. Och eftersom många av sjukhusen administrerades av de religiösa församlingarna blev dödshjälpen snart ett problem för kyrkan. Flera av landets kardinaler skrev personliga protestbrev till myndigheterna, men dem satte man sig lugnt över. Först när biskop Galen framträdde offentligt och höll sin berömda predikan i Münster den 3 augusti 1941 började man bli orolig i kretsen kring Hitler. Predikan slog ner som en bomb, har det sagts, och spreds som en löpeld.

För första gången kände Führern, att han gått för långt, och han vågade varken fullfölja eutanasiprogrammet eller ge sig på Galen, som blivit något av en folkhjalte tack vare sin modiga insats.

Kyrkan ville dock lika lite nu som tidigare göra de makthavande till sina fiender. Därför framställde man "dödshjälpen" som helt och hållet ett *moraliskt* problem, som angick kyrkan i allra högsta grad. Den var — som Faulhaber uttryckte det — "icke-politisk"! Därför fanns det ingen anledning för statens ledning att uppfatta motståndet som riktat mot den. Förtroendet för den nationella regeringen var obrutet, och det fredliga samarbetet mellan kyrka och stat kunde fortsätta som förut.⁷

Några dagar före den predikan av biskop Galen, som i praktiken gjorde slut på eutanasiindustrin, erhöll Reinhard Heydrich av sin Führer i uppdrag att träffa de nödvändiga förberedelserna för att åstadkomma "eine endgültige Lösung der Judenfrage". Strax därefter trädde förintelseapparatens i aktion.

Det mordande som nu följde var naturligtvis ännu omöjligare att hemlighålla än den mera normala tyska "dödshjälpen". Man har beräknat, att Gestapo, SS och SS:s säkerhetstjänst omfattade inte mindre än en och en halv miljon medlemmar, av vilka c 1.500 tjänstgjorde som vakter bara i Auschwitz. Det dröjde därför inte länge, förrän de ledande inom kyrkan var ganska väl informerade, och återigen hade de fått ett tema att begrunda: var nu detta en helt och hållet världslig angelägenhet eller angick den också kyrkan? Eller med andra ord: var massmördandet av judar en politisk materia eller en icke-politisk? Det talades ju allmänt om Hitlers *judepolitik*, vilket redan det var en hjälp för biskoparna att bestämma sig. Och man bestämde sig alltså för att betrakta behandlingen av judarna som en i högsta grad politisk affär och därmed något som helt och hållet borde överlämnas åt staten att hantera.

Egentligen var saken avgjord långt tidigare. Frågan blev aktuell redan vid mitten av 30-talet, då många ville utsträcka arierparagrafen till att gälla även döpta judar, som innehade kyrkliga tjänster. Detta satte sig flera framstående prelater emot. Det sades strida mot beaktelsen. Men när det gällde staten "teg man som muren". Arierparagrafens tillämpning i statliga sammanhang, sade t ex den framståen-

de teologen Rudolf Bultman, hotade ej människans frälsning — därför överlämnade han den frågan åt de makthavandes samveten. Det är sådana överväganden som förklarar, att knappast någon av kardinalerna denna gång protesterade i brev till regeringen och att ingen biskop dundrade från predikstolen mot den nya vågen av "dödshjälp".

Bland de "breda lagren av prästerskapet" fanns det dock en och annan, som upprördes av det som hände judarna. En av dem var den gamle domprosten Lichtenberg i Berlin. Han bad dagligen för judarna på den tid, då heten mot dem stod på sin höjdpunkt, och han blev mycket riktigt själv ett offer för våldsmännen. Vid ett första förhör hävdade han, att jude-deportationerna var oförenliga med den kristna sedeläran. Sådana ord var Himmlers hejdukarna inte vana att höra, varför Lichtenberg blev dömd till fängelse för "missbruk av predikstolen". Han avled några år senare under transport till Dachau.⁸

Även i Sverige var man tidigt på det klara med vad som hände i k-lägren. Det finns belägg på det, så t ex den rapport som den kände Israelsmissionären Birger Pernow lät publicera i *Stockholms Julbok* för 1942. Han var vid den tidpunkten stationerad i Wien och passade tillsammans med sina medarbetare på att sprida evangelium bland de judar, som sammanförts där för vidare transport till lägren. De lyckades också som Pernow glädjestrålade berättar ta några av dem "ur hopplöshetens mörker och inlemma dem i Kristi nåderike". Det var just vad Gud hade menat skulle ske som en följd av den dom han lät komma över judafolket. I Pernows ögon var det ingalunda fråga om en massa oskyldiga människor som av kallhamrade bödlar misshandlades och mördades på löpande band. Nej, säger Pernow, "ingen dom bryter någonsin ut över en människa eller ett folk utan att där finns något som mognat för dom". Guds mening hade varit, att judarna skulle gått man ur huse för att vittna om evangeliet och inte överlåta uppdraget åt "en handfull män". Men de svek Honom med fruktansvärda konsekvenser för mänskligheten. Därav Gudsdomen, som man nu fick bevittna. Ett år senare återfinns man betraktelser av samma slag och på samma nivå i *Vår Kyrka*, organ för Svenska kyrkans centralråd. I nummer 45 för 1943 vänder man sig emot sådana kristna kommentatorer, som tar ungefär samma ord och uttryck i sin mun som

icke-troende. För de senare må det vara naturligt att betrakta judafolkets öde som en fråga om rättvisa och människovärde, etc. Den specifikt kristna aspekten är dock en helt annan, erinrar Bo Runmark om. Den är "på en gång djupare och djävare".

Det var precis vad påven Johannes Paulus försökte framhålla borta i Mexico. Han fann "befrielsesteologin" tom, eftersom den sökte framställa Guds rike som en fråga om jordisk rättvisa. Enligt honom måste rättvisan sökas på andlig väg och inte genom politiskt arbete.

Noter

1 Lind, Martin, *Kristendom och nazism*, Lund 1975, s 123.

Rolf Hochhuth låter i sitt märkliga drama "Ställföreträdaren" en kardinal, som står nära påven, säga till en underordnad prästman, att det var uteslutet för påven att offentligt ta avstånd från jedeförföljerna. "Endast lugn avvärpar en fanatiker", sade han, och "er fanatism hjälper inte kyrkan". Här har vi det igen. Ingenting var viktigt nog att man förden-skull ville riskera något avbräck för kyrkan.

2 Lewy, Guenter, *The Catholic Church and Nazi Germany*, New York 1964, s 276.

Till denna historia hör, att en tidning i Prag hade publicerat en av Faulhabers adventspredikningar från 1933, vilka hade väckt stor uppmärksamhet världen över. Från den just då pågående judiska världskongressen i Genève sände man till kardinalen ett brev med ett varmt tack för hans modiga tal från predikstolen. Faulhaber blev både oroad och upprörd. Han skrev till både myndigheter och tidningar för att rentvå sig från judarnas påståenden. Det handlade, skrev han, om en "marxistisk förfalskning", om skamlösa lögnar och vansinniga tolkningar. Själv kunde han inte förstå — detta var på hösten 1934 — oron bland judarna. De var visserligen i onåd nu, men "nådens stund skulle komma för dem i tidernas ände"! Antagligen har Hochhuth läst Faulhabers eller andra teologers utläggningar som han i ett känt avsnitt av sitt drama varierar på så sätt, att han låter påven yttra: "Liksom markens blommor under vinterns tjocka snötäcke bidar vårens ljumma vindar, måste judarna veta att bedjande och tillitsfullt bida den himmelska tröstens stund."

Jesu budskap är — det intygar också han — mycket djupare än vad de radikala prästerna i Latinamerika tror. Det vänder sig nämligen till alla människor, rika likaväl som fattiga, bödlar likaväl som offer.

Judarnas öde, hette det i Vår Kyrka, är att plågas i detta livet, tills de hunnit fram till korsets fot. Det var högt på tiden att åter upplysa dem om det. "Ve judenheten", står det i den nämnda artikeln, "ve judenheten, om den även nu skulle förhärda sig i motståndet mot kristendomen!"

3 Linder, Erik Hj, *Kristendomen i krisen*, Stockholm 1941, s 31.

Biskop Cullberg skrev några avslöjande ord år 1944 i Svensk Tidskrift. "I den mån", står det där, "en kristen människa resp. den kristna kyrkan känner ansvar för den världsliga sammanlevnadens villkor", osv. Dessa villkor var alltså för honom ett andrahandsintresse och något som han normalt inte befattade sig med.

4 Leche Löfgren, Mia, *Hård tid*, Stockholm 1946, s 32.

Något av det som mest upprörde Mia Leche Löfgren var, att Eidem visade sig så likgiltig för det hot som hängde över judarnas huvuden. Han hänvisade till att det enligt prästerna inom den svenska kyrkan ofta rörde sig om "mindervärdiga individer". De hedervärda bland dem borde kunna finna tröst av att se på de tyska prästerna, av vilka många blivit avstängda från sina jobb. De stannade lojalt kvar i landet, påpekade Eidem, "och där vederfors dem intet ont", tillade han.

Det sista fru Löfgren hörde ärkebiskopen säga, innan hon i förtid tog farväl av honom, var att den här insamlingsverksamheten tycktes honom vara endast en materiell sak, "och det lät nästan som om han menade att ekumenerna inte borde befatta sig med något så krasst som att hindra folk från att svälta ihjäl."

5 Karlström, Nils, *Kyrkan och nazismen*, Uppsala 1976, s. 17.

6 Lewy, Guenter, A a, s 213 ff.

7 Ibid, s 263—267.

8 Ibid, s 293.